

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی ، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش : فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

بررسی قاعده ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع با رویکردی بر نظریه تبعیت احکام
از مصالح و مفسدات از دیدگاه اصولیون امامیه

استاد راهنما:

دکتر سید علی پورمنوچهری

استاد مشاور:

دکتر زهرا فهرستی

پژوهشگر:

نفیسه شریعتی نیاسر

زمستان ۱۳۹۲

تقدیم به

خاتم پیامبران حضرت محمد مصطفی ﷺ و خاندان مطهرش ﷺ،

سَيِّمًا بِقِيَّةِ اللَّهِ الْأَعْظَمِ مَوْلَانَا الْحُجَّةِ بْنِ الْحَسَنِ ع

به شیفتگان حضرتش؛ به علمای خردمند اسلام و رهروان شایسته ولایت فقیه؛ به پاسداران حریم عقل

و حافظان نقل که راه زمینه‌سازی ظهور فرخنده‌اش را هموار می‌کنند؛

آنان که به وعده الهی و رسول او ﷺ، به ظهور مهدی آل محمد ع، ایمان دارند.

تقدیر و تشکر

الْحَمْدُ لِلَّهِ الْأَوَّلِ بِلاِ أَوَّلٍ كَانَ قَبْلَهُ وَالْآخِرِ بِلاِ آخِرٍ يَكُونُ بَعْدَهُ؛

حمد و سپاس خداوند عز وجل بر حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و اهل بیت او علیهم السلام که دین الهی را با حکمت و خرد همراه داشته و راه هدایت را بر رهروان ولایت و حافظان عقل و نقل هموار نمودند. و با سپاس از سه وجود مقدسی که از خود گذشتند تا ما از خطرات گذر کنیم.. موهایشان سپید شد تا ما روسفید شویم.. و عاشقانه سوختند تا گرمابخش وجودمان باشند: مادرانمان، پدرانمان، اساتیدمان و به مصداق «من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق»، بسی شایسته است تا از زحمات بی دریغ استاد فرهیخته جناب دکتر سید علی پورمنوچهری که با کرامتی چون خورشید سرزمین دل را روشنی بخشیدند و گلشن سرای علم و دانش را با راهنمایی‌های کارساز و سازنده خود بارور ساختند و همواره راه‌گشای نگارنده در اتمام و اکمال پایان‌نامه بوده‌اند، قدردانی و تشکر ویژه نموده و نیز از استاد فرزانه خانم دکتر زهرا فهرستی که با نکته‌های نفیس خود، صحیفه‌های سخن را علم پرور نمودند و با صبر و حوصله اینجانب را یاری رسانیدند، سپاسگزاری کنم. توفیقات روزافزون ایشان را از خداوند مَنان مسئلت دارم. و با سپاس فراوان از زحمات دلسوزانه و بی‌مَنّت خانواده عزیزم که این حقیر را در ارائه پژوهش پایانی نصرت دادند.

شکر خدا که هرچه طلب کردم از خدا، بر منتهای همّت خود کامران شدم

بسمه تعالی

تعهد نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب نفیسه شریعتی نیاسر دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجویی ۹۰۰۷۵۱۵۳۴ در رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی که در تاریخ ۹۲/۱۱/۲۰ از رساله خود تحت

عنوان: بررسی قاعده ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع با رویکردی بر نظریه تبعیت احکام

از مصالح و مفاسد از دیدگاه اصولیون امامیه

با کسب نمره ۱۹/۵ و درجه عالی دفاع نموده ام بدین وسیله متعهد می شوم که:

۱. این رساله، حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده، توسط اینجانب بوده است و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و...) استفاده نموده ام، طبق ضوابط و رویه موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست مربوطه ذکر و درج کرده‌ام.

۲. این رساله قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه ها و مؤسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳. چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و... از این رساله را داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد، مجوزهای مربوط را اخذ نمایم.

۴. چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را می پذیرم و واحد دانشگاهی، مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نماید و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچ گونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی:

تاریخ:

امضاء

بسمه تعالی

در تاریخ ۹۲/۱۱/۲۰

دانشجوی کارشناسی ارشد نفیسه شریعتی نیاسر از پایان نامه خود دفاع نموده و با

نمره ۱۹/۵ به حروف نوزده و نیم تمام و با درجه عالی مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

بسمه تعالی

دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکز

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

*****

(این چکیده به منظور چاپ در پژوهش نامه دانشگاه تهیه شده است.)

نام واحد دانشگاهی: تهران مرکزی	کد: ۱۰۱	کد شناسایی پایان نامه: ۱۰۱۲۰۴۰۷۹۱۲۰۴۸
عنوان پایان نامه: بررسی قاعده ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع با رویکردی بر نظریه تبعیت احکام از مصالح و مفاسد از دیدگاه اصولیون امامیه		
نام و نام خانوادگی دانشجو: نفیسه شریعتی نیاسر	تاریخ شروع پایان نامه: ۹۱/۱۱/۱	تاریخ اتمام پایان نامه: ۹۲/۱۱/۲۰
شماره دانشجویی: ۹۱۱۰۲۳۵۵۹	رشته تحصیلی: علوم تربیتی - برنامه ریزی درسی	
استاد/استادان راهنما: دکتر سید علی پورمنوچهری	استاد/استادان مشاور: دکتر زهرا فهرستی	
<p>چکیده پایان نامه (شامل خلاصه، اهداف، روش‌های اجرا شده و نتایج به دست آمده):</p> <p>«عقل» در قرآن، به صورت فعل استعمال شده که به کارگیری قوه تعقل، تدبیر و تفکر در نشانه‌های الهی، مورد تأکید و عد بهره‌مندی از آن‌ها، مورد توبیخ قرار گرفته است. هم‌جواری «عقل» با پیامبران و ائمه (ع) (حجت ظاهری) در روایات، بیان‌گر حجیت باطنی، مقوم کمالات انسانی و مهارکننده قوای درونی انسان است. از نظر برخی فقهای امامیه، عقل و دین مستلزم یکدیگرند و به خاطر درک عقل از کمال و نقصان، مصلحت و مفسده افعال، عقل دارای شأنیت تعقل و ادراک حسن و قبح افعال می‌باشد. عقل و دلیل عقلی، وجود ملازمه بین حکم عقل (حسن عدل و قبح ظلم) و حکم شرع (وجوب عدل و حرکت ظلم) را درک کرده که با اثبات ملازمه دلیل عقلی می‌توان یکی از طرق استنباط حکم شرعی در عرض کتاب و سنت باشد. بنابراین نظر تشیع، افعال الهی هدف‌مند بوده و احکام از مصالح و مفاسد واقعی در متعلق حکم تبعیت می‌کنند و «عقل» می‌تواند، مستقلاً یا به واسطه شرع، مستقلاً یا به واسطه شرع، آن‌ها را درک کند.</p> <p>کلیدواژه‌ها: عقل، شرع، مستقلات، حسن و قبح، تبعیت، مصلحت و مفسده، ملازمه.</p>		

مناسب است

نظر استاد راهنما برای چاپ در پژوهش نامه دانشگاه

تاریخ و امضاء:

مناسب نیست

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات
۵	گفتار اول: طرح تحقیق.....
۵	۱-۱) تبیین موضوع تحقیق.....
۷	۲-۱) اهمیت موضوع تحقیق.....
۷	۳-۱) اهداف تحقیق.....
۷	۴-۱) سؤالات و فرضیه‌های تحقیق.....
۸	۱-۴-۱) سؤالات تحقیق.....
۸	۲-۴) فرضیه‌های تحقیق.....
۸	۵-۱) چارچوب نظری تحقیق.....
۹	۶-۱) محدودیت‌ها و مشکلات تحقیق.....
۹	۷-۱) روش کار و تحقیق.....
۹	۸-۱) پیشینه بحث.....
۱۰	۱-۸-۱) بررسی تاریخی قاعده ملازمه و مصلحت و مفسده در فقه.....
۱۳	۲-۸-۱) پیشینه تحقیقاتی قاعده ملازمه و نظریه تبعیت احکام از مصالح و مفسد.....
۱۴	۹-۱) جنبه نوآوری و جدید بودن.....
۱۴	۱۰-۱) جایگاه‌شناسی بحث.....
۱۵	۱-۱۰-۱) جایگاه کلامی قاعده ملازمه.....
۱۵	۲-۱۰-۱) جایگاه فقهی و اصولی قاعده ملازمه.....
۱۶	۳-۱۰-۱) جایگاه فقهی مصلحت و مفسده.....
۱۷	۱۱-۱) ساختار تحقیق.....
۱۹	گفتار دوم: واژه‌شناسی و مفاهیم.....
۱۹	۱-۲) معنی و مفهوم عقل و دلیل عقلی.....
۲۱	۱-۱-۲) مفهوم عقل در فلسفه، منطق، کلام، عرفان و اخلاق.....
۲۴	۲-۱-۲) مفهوم عقل در قرآن و سنت.....
۲۸	۳-۱-۲) مفهوم عقل در فقه و اصول.....

۳۰	..... (۲-۲) معنی و مفهوم مستقلات و غیرمستقلات عقلیه
۳۱	..... (۳-۲) معنی و مفهوم شرع و شریعت
۳۳	..... (۴-۲) معنی و مفهوم حُسن و قُبْح
۳۵	..... (۵-۲) معنی و مفهوم تبعیت
۳۵	..... (۶-۲) معنی و مفهوم مصلحت و مفسده
۳۷	..... (۷-۲) معنی و مفهوم ملازمه، تلازم، استلزام
۳۸	..... (۸-۲) معنی و مفهوم حکم عقلی و شرعی

فصل دوم: بررسی حجیت عقل و حسن و قبح در استنباط احکام شرعی

۴۲	..... مقدمه
۴۳	..... گفتار اول: جایگاه عقل و تأثیر آن در استنباط احکام
۴۳	..... (۱-۱) بررسی اقسام عقل و دلیل عقلی و حجیت آنها
۴۵	..... (۱-۱-۱) عقل مطبوع و عقل مسموع
۴۶	..... (۲-۱-۱) عقل نظری و عقل عملی
۴۹	..... (۳-۱-۱) عقل کلی و جزئی
۵۰	..... (۴-۱-۱) عقل برهانی (فطری)
۵۱	..... (۵-۱-۱) عقل معاش و معاد
۵۱	..... (۶-۱-۱) عقل کامل و ناقص
۵۱	..... (۷-۱-۱) عقل دینی، تجربیدی و تجربی (علوم طبیعی)
۵۲	..... (۸-۱-۱) عقل عرفی
۵۲	..... (۹-۱-۱) عقل بدیهی و غیربدیهی (از نظر نوع مُدرکات)
۵۲	..... (۱۰-۱-۱) عقل ابزاری (تحلیلی) و مصدری (از نظر نوع کاربرد آن)
۵۳	..... (۲-۱) اقسام دلیل عقلی و حجیت آنها
۵۵	..... (۳-۱) قلمرو دخالت عقل در استنباط احکام شرعی
۵۷	..... (۴-۱) بررسی اقوال فقهای امامیه پیرامون عقل و دلیل عقلی
۶۱	..... گفتار دوم: بررسی نقش حُسن و قبح در استنباط احکام
۶۲	..... (۱-۲) اقسام حُسن و قبح
۶۲	..... (۱-۱-۲) حُسن و قبح عقلی (حُسن بودن یا قبیح بودن افعال به اعتبار حکم عقل)
۶۲	..... (۲-۱-۲) حُسن و قبح شرعی (به اعتبار تعلق حکم شرع به آن)؛

۶۳	.....۳-۱-۲) حُسن و قبح ذاتی
۶۳	.....۴-۱-۲) حُسن و قبح عرضی (اقتضائی)
۶۳	.....۵-۱-۲) حُسن و قبح اعتباری (بدون اقتضا)
۶۴	.....۶-۱-۲) حُسن و قبح عرفی (حُسن یا قبح افعال به اعتبار ملاکات عرفی)
۶۵	.....۲-۲) میزان اعتبار حُسن و قبح عقلی و شرعی در فقه امامیه
۶۶	.....۳-۲) تبیین محل نزاع بین عدلیه و اشاعره در مورد حُسن و قبح
۶۸	.....۱-۳-۲) بررسی ادله عدلیه پیرامون حُسن و قبح عقلی
۷۰	.....۱-۱-۳-۲) حُسن و قبح عقلی در قرآن
۷۲	.....۲-۱-۳-۲) نقش حُسن و قبح عقلی در قاعده ملازمه
۷۵	.....۲-۳-۲) بررسی ادله اشاعره پیرامون حُسن و قبح شرعی
۷۶	.....۱-۲-۳-۲) نقد ادله اشاعره بر حُسن و قبح شرعی
	فصل سوم: بررسی نظریه تبعیت احکام از مصالح و مفسد
۸۱	.....مقدمه
۸۲	.....گفتار اول: کلیاتی در مورد تبعیت یا عدم تبعیت احکام از مصالح و مفسد
۸۲	.....۱-۱) اقسام مصلحت و مفسده
۸۲	.....۱-۱-۱) مصلحت و مفسده در کلام
۸۳	.....۲-۱-۱) مصلحت و مفسده در فقه شیعه
۸۳	.....۱-۲-۱-۱) مصلحت و مفسده، شرط اجرا یا عدم اجرای حکم ثابت
۸۴	.....۲-۲-۱-۱) مصلحت و مفسده، مبنایی برای تغییر و عدم تغییر احکام شرعی
۸۷	.....۲-۱) موجبات صدور حکم شرعی
۸۷	.....۱-۲-۱) وجود مصلحت و مفسده در خود احکام یا در متعلق آن
۹۰	.....۳-۱) میزان مدرکات عقل از مصلحت و مفسده در احکام شرعی
۹۵	.....۴-۱) جایگاه فقهی مصلحت و مفسده
۹۹	.....گفتار دوم: بررسی اقوال اصولیون امامیه در مورد نظریه تبعیت احکام از مصالح و مفسد
۹۹	.....۱-۲) موافقین تبعیت مطلق احکام از مصالح و مفسد
۹۹	.....۱-۱-۲) مبنای عقلی و نقلی نظریه موافقین
۱۰۱	.....۲-۱-۲) نقد و بررسی ادله موافقین
۱۰۴	.....۲-۲) منکرین تبعیت احکام از مصالح و مفسد

۱۰۵.....	۲-۱) مبانی عقلی و نقلی نظریه منکرین.....
۱۰۶.....	۲-۲) نقد و بررسی ادله منکرین.....
۱۰۸.....	۲-۳) قائلین به تفصیل تبعیت احکام از مصالح و مفسد.....
۱۱۱.....	۲-۳-۱) مبانی عقلی و نقلی نظریه قائلین به تفصیل.....
۱۱۲.....	۲-۳-۲) نقد و بررسی ادله قائلین به تفصیل.....
فصل چهارم: بررسی قاعده ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع	
۱۱۵.....	مقدمه.....
۱۱۶.....	گفتار اول: کلیاتی در مورد قاعده ملازمه.....
۱۱۶.....	۱-۱) انواع ملازمه.....
۱۱۶.....	۱-۱-۱) ملازمه حُسن عقلی و امر شرعی.....
۱۱۶.....	۱-۱-۲) ملازمه قبح عقلی و نهی شرعی.....
۱۱۷.....	۱-۱-۳) ملازمه حکم شرع و عقل.....
۱۱۷.....	۱-۱-۴) ملازمه حکم عقل عملی و شرع.....
۱۱۸.....	۱-۱-۵) ملازمه حکم عقل نظری و شرع.....
۱۱۸.....	۱-۱-۶) ملازمه ظاهری.....
۱۱۹.....	۱-۱-۷) ملازمه واقعی.....
۱۱۹.....	۱-۲) اقسام حکم.....
۱۲۰.....	۱-۲-۱) حکم تکلیفی.....
۱۲۱.....	۲-۲-۱) حکم وضعی.....
۱۲۱.....	۳-۲-۱) تقسیم‌بندی دیگر.....
۱۲۳.....	۳-۱) بررسی جایگاه قاعده ملازمه در کلام، فقه و اصول.....
۱۲۳.....	۱-۳-۱) مصادیق کلامی قاعده ملازمه.....
۱۲۳.....	۲-۳-۱) مصادیق اصولی قاعده ملازمه.....
۱۲۴.....	۳-۳-۱) مصادیق فقهی قاعده ملازمه.....
۱۲۸.....	گفتار دوم: بررسی مفهوم قاعده ملازمه با توجه به آراء اصولیون امامیه.....
۱۲۹.....	۱-۲) تبیین مفهوم قضایای قاعده ملازمه «کلُّ ما حکَّم بهِ العقل حکم بهِ الشرع».....
۱۲۹.....	۱-۱-۲) مفهوم «کلُّ ما حکَّم بهِ العقل حکم بهِ الشرع»؛.....
۱۳۱.....	۲-۱-۲) «کلُّ ما حکَّم بهِ الشرع حکم بهِ العقل»؛.....

- ۲-۲) بررسی ادله قائلین به اثبات وجود ملازمه بین حکم عقل و شرع..... ۱۳۲
- ۳-۲) بررسی ادله قائلین به عدم وجود ملازمه بین حکم عقل و شرع..... ۱۳۳
- ۲-۲-۱) نقد دیدگاه قائلین به عدم وجود ملازمه..... ۱۳۷
- ۲-۴) بررسی دیدگاه قائلین به تفصیل در مورد قاعده ملازمه..... ۱۳۹
- ۲-۴-۱) نقد دیدگاه قائلین به تفصیل..... ۱۴۰

فصل پنجم: نتایج و پیشنهادها

- ۱) نتایج بحث..... ۱۴۲
- ۲) پیشنهادها..... ۱۴۴
- منابع و مأخذ

- منابع عربی..... ۱۴۷
- منابع فارسی..... ۱۵۲
- پایان نامه‌ها..... ۱۵۴
- مقالات..... ۱۵۵
- سایت‌ها..... ۱۵۸

ضمائم

- فهرست آیات با واژه «عقل»..... ۱۶۰
- فهرست روایات..... ۱۶۴
- منبع شناسی..... ۱۶۹
- کتاب فارسی..... ۱۷۰
- مقالات و پایان نامه‌ها..... ۱۷۰
- فقیه شناسی..... ۱۷۱
- ملخص..... ۱۸۶

مقدمه

فطرت انسان در عالم ایجاد با لطافت‌های «عقل» نورانی شده و در روح تجلی پیدا کرده که تصویر و نقش «عقل» در نفس و قلب، نیروی ناطقه آن در زبان و راز آن در گوش‌هاست. این عقل نورانی به نور عرش که صاحب رمز و اشاره و حقیقت ادراک است، شایسته خطاب الهی قرار گرفته تا وجود انسان را به شناخت خداوند ﷻ مزین کند و این شایستگی، با تمسک به هدایت‌گرانی میسر خواهد شد که تجلی اسرار خداوند ﷻ هستند، آنان که خلقت آسمان و زمین به خاطرشان بنا شده و اطاعت از آن‌ها بر همه مخلوقات واجب گردیده است. پس «عقل» در جوار برترین برگزیدگان عالم، حضرت محمد ﷺ و خاندان مطهر او ﷺ، می‌تواند مقوم کمالات انسانی، معیار ارزش و درجات کمال او، ملاک ارزیابی اعمال و حجت باطنی خدا بر انسان باشد و الا انسان در تاریکی و ظلمت جهل، مخلد می‌ماند. از آنجایی که روح از عقل و نفس از روح و همه نورها از نور عرش کمک می‌گیرند و عقل نیز منور به نور الهی است، می‌توان گفت که «دین» همانند عقل در فطرت بشر نهاده شده، همراه انسان بوده و آنی او را رها نکرده و انزوا و خلوتی جز جان و نفس آدمی ندارد. عقل و دین، دو نعمت گران‌بهای الهی‌اند که وجود هر یک مستلزم وجود دیگری است و با عنایت ائمه اطهار ﷺ مکمل یکدیگرند. «دین» طول و عرض زمان را همراهی کرده به گونه‌ای که هیچ دوران و مکانی نبوده که حقیقت دین در آن حضور و ظهور نداشته باشد. «دین» در عقول، قلب‌ها و زبان‌ها، در حرکت و حضور است و همواره سپاه عقل و جهل، در جنگ و جهاد بوده‌اند. شیاطین جن و انس، همیشه سعی بر گمراهی مؤمنین و سایه‌افکنی حجاب‌های غفلت و جهالت بر عقول مردم دارند و آن زمانی که اصحاب ابلیس جولان می‌دهند و توهم فتح و ظفر دارند، «دین» زانوی غم در بغل گرفته و تازیانه‌های جهل و گمراهی را بر بدن لطیف و ظریفش تحمل می‌کند. زیرا ابلیس ملعون قسم یاد کرده آدمیان را به ضلالت بکشاند مگر مؤمنین حقیقی که با بهره‌برداری از قوه تعقل و تدبیر در آیات و نشانه‌های الهی، تمرین علمی و عملی، مبارزه با هواهای نفسانی و کسب علوم و معارف در مسیر تقوی، راه تکامل مادی و معنوی را پیموده و از مقربین خداوند ﷻ قرار گیرند. قرآن کریم و نصوص اهل بیت ﷺ که اصلی‌ترین منابع فقه شیعه به‌شمار می‌روند، خصائص ارزشمندی برای این گوهر قدسی برشمرده‌اند و بر به‌کارگیری آن در تمام مراحل حیات مادی و معنوی، تأکید دارند. «عقل» گوهر گران‌بها و مجردی است که از شائبه اوهام و تخیلات به‌دور بوده و می‌تواند به طرح و تبیین مقاصد و اهداف کلی شریعت بپردازد. اما علماء و اندیشمندان اسلامی در مورد مُدرکات عقلی اختلاف نظر دارند. شهید اول از جمله کسانی بود که به مقاصد و اهداف کلی شرعی احکام الهی اهتمام ورزید و برای اجرای آن‌ها، قواعد فقهی را مستند به کتاب، سنت، اجماع و عقل دانست و

جلب منفعت و دفع ضرر دنیا و آخرت را در جان، دین، عقل، نسب و مال برشمرد. محقق قمی، فاضل نراقی و شیخ انصاری نیز پیرو شهید اول بودند، با این ویژگی که پرداختن به فقه نصوص و ارائه قاعده فقهی آنها، به نصوص و روایات شیعه و سنی مستند است. فقه اسلامی مبتنی بر اصول و آموزه‌های اخلاقی است که توجه به مقاصد و اهداف شرعی احکام الهی، باید در استنباط و اجتهاد مورد عنایت قرارگیرد. خداوند ﷻ در بسیاری از آیات قرآن، ضمن بیان اصول اخلاقی ارزشمند، ملاک‌های تشریح و قانون‌گذاری اسلام را معرفی کرده و جزئیات، شاخصه‌ها، حکمت و هدف احکامی را که شریعت پایه‌ریزی کرده، مشخص می‌کند: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ (نحل/۹۰).

روح اسلام دارای محتوایی اخلاقی و اصولی ارزشمند می‌باشد که هر حکم اخلاقی بر حسن عدل و قبح ظلم استوار است. از نظر فقهای امامیه، برخی افعال و کردار انسان، عقلاً دارای ارزش ذاتی‌اند (فی‌نفسه خوب یا بد) و برخی تابع افعالی‌اند که فی‌ذاته متّصف به خوبی یا بدی‌اند و عقلاً امر و نهی شارع بر حسن و قبح دلالت داشته و انجام‌دهنده مأمور به و منهی‌عنه، مورد مدح و ذمّ قرار می‌گیرد و خود عقل تشخیص‌دهنده محدوده درک و فهم عقلی است. زیرا وقتی گوهر عقل در انجام عملی، مصلحت لازم یا مفسده حتمی را ببیند، در درک خویش به حسن یا قبح آن، تأمل نمی‌کند و به‌همین دلیل قطعی (علم حضوری عقل به درک حسن و قبح) فرد نیز آن‌را درک می‌کند و این همان وحدت رأی و نظر هر قانون‌گذار خردمند و حکیم، با فهم و درک عقلی است. بی‌تردید عقل در درک همه مصالح و مفاسد نهفته در متعلق حکم شرعی توانا نیست؛ مثلاً وقتی شارع مقدّس به حرمت شراب حکم می‌کند، نمی‌توان توسط عقل علت تامه آن‌را یافت و فلسفه آن حکم را قطعاً فلان علت دانست. حتی اگر شارع، علت حکمی را هم بیان کرد (الخمیر حرامّ لیسکاره)، ممکن است آن علت خصوصیت داشته و یا دلیل مؤثر دیگری نیز باشد که شارع بیان نکرده، پس نمی‌توان حکم حرمت را به‌طور مطلق تعمیم داد. در دو بحث «کاربرد توجیهی عقل برای درک مصالح حکم شرعی برآمده از قرآن و حدیث» و «توانایی و استقلال عقل در درک مناسبات و ملاکات مورد نظر شارع و رسیدن به حکم شرعی واقعی» تفاوت آشکاری وجود دارد که با تفکیک این دو بحث، اشکال ناتوانی عقل در درک مصالح و مفاسد یا بدون صغری بودن قاعده ملازمه مطرح نمی‌شود. قائلین به تفصیل در مورد قاعده ملازمه و تبعیت احکام از مصالح و مفاسد - برخلاف قائلین و منکرین به ملازمه و تبعیت مطلق احکام از مصلحت و مفسده - معتقدند که به اقتضای درک قطعی «عقل»، هرگاه در کاری

مصلحت لازم التحصیل یا مفسده لازم الترتک باشد، قطعاً حکم شرعی به لزوم عمل و حرمت، وجود دارد. مهم‌ترین دلیل در اصول دین و مسائل اعتقادی، برهان عقلی است که - برخلاف نظر برخی - یکی از ادله قانون ملازمه به‌شمار می‌رود نه این‌که تنها دلیل آن در کشف نظر شارع باشد. اختلاف نظر فقها در فروع دین، احکام شرعی و در صغرای قاعده (درک عقلی مصلحت یا مفسده) است نه در کبرای آن. لذا، این نوشتار در پی بررسی مفهوم عقل از منظر قرآن، سنت، فقه و اصول برآمده و با بررسی ملازمه بین عقل و شرع و نسبت آن با وجود مصلحت و مفسده احکام شرعی، در جهت تأمین مقاصد و اهداف شریعت اسلام، به تبیین اختلاف نظرها می‌پردازد. لازم به ذکر است که در استفاده از متن کتب، مقالات و پایان‌نامه‌های مرتبط، دخل و تصرف‌هایی از قبیل: حذف، اضافه، ترجمه و روان‌سازی نگارشی صورت گرفته تا موجب تسهیل در فهم مطالب گردد.

فصل اول: کلیات

گفتار اول: طرح تحقیق
گفتار دوم: واژه‌شناسی و مفاهیم

فصل اول درصدد بررسی کلیات تحقیق و مفاهیم به کار رفته در پژوهش می‌باشد که در گفتار اول، به بیان طرح تحقیق (تبیین موضوع، سوال و فرضیه، پیشینه بحث،...) پرداخته و در گفتار دوم، واژه‌های مهم و کاربردی (مفهوم عقل و شرع، حُسن و قبح، مصلحت و مفسده، ملازمه،...) مورد استفاده در این نوشتار تحقیقی، بررسی می‌شود؛

گفتار اول: طرح تحقیق

در این گفتار، به بیان کلیاتی (تبیین موضوع، اهمیت و اهداف تحقیق، سؤالات و فرضیه‌ها، محدوده و محدودیت‌های احتمالی، روش و ساختار تحقیق) پیرامون موضوع مورد پژوهش پرداخته می‌شود و پیشینه تاریخی و تحقیقاتی و جایگاه‌شناسی بحث نیز اجمالاً مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۱) تبیین موضوع تحقیق

«عقل» گوهر قدسی و مجردی است که از شائبه اوهام و تخیلات به دور بوده ولی در مورد مدرکات آن میان علماء و اندیشمندان اسلامی اختلاف نظر وجود دارد. از نظر مشهور فقهای امامیه، «عقل» یکی از منابع استنباط احکام شرعی (ادله اجتهادی) است که توسط آن می‌توان به حکم شرعی واقعی دست یافت. برخی افعال و کردار انسان، عقلاً دارای ارزش ذاتی اند (فی‌نفسه خوب یا بد) و برخی، ذاتاً متّصف به حسن و قبح نبوده و تابع افعالی‌اند که فی‌ذاته متّصف به خوبی یا بدی‌اند. بنابر حکم عقل، امر و نهی شارع بر حُسن و قبح دلالت داشته و انجام‌دهنده مأموریه و منهی‌عنه، مورد مدح و ذمّ قرار می‌گیرد. خودِ عقل تشخیص‌دهنده محدوده درک و فهم عقلی است. زیرا وقتی گوهر عقل در انجام عملی، مصلحت لازم یا مفسده حتمی را ببیند، در درک حسن یا قبح، تأمل نمی‌کند و به همین دلیل قطعی (درک حسن و قبح به علم حضوری نزد عقل موجود است). است که فرد نیز آن را درک می‌کند و این همان یکی بودن رأی و نظر هر قانون‌گذار خردمند و حکیم، با فهم و درک عقلی است. بی‌تردید

عقل در درک همهٔ مصالح و مفاسد نهفته در متعلق حکم شرعی توانا نیست؛ مثلاً اگر شرع مقدّس به حرمت شراب، بطلان ازدواج هم‌زمان با دوخواهر، وجود ربای حرام در معامله مکیل و موزون و عدم آن در معاملهٔ معدود حکم کند، نمی‌توان به یاری عقل، علّت را یافت و مدّعی شد فلسفهٔ فلان حکم، قطعاً فلان علّت است و به توسعه یا تضییق حکم پرداخت. حتی اگر شارع آشکارا علّت حکمی را هم بیان کرد (الخمر حرام لاسکاره)، باز هم به خاطر این که شاید آن علّت، خصوصیت داشته و یا امکان وجود دلیل مؤثّر دیگری (شارع بیان نکرده) نیز باشد، نمی‌توان حکم حرمت را به طور مطلق تعمیم داد. در دو بحث کاربرد توجیهی عقل برای درک مصالح حکم شرعی مکشوف (برآمده از قرآن و حدیث) و توانایی و استقلال عقل در درک مناطات و ملاکات مورد نظر شارع و رسیدن به حکم شرعی واقعی تفاوت آشکاری وجود دارد که اگر این دو بحث از هم تفکیک می‌شد، اشکال ناتوانی عقل در درک مصالح و مفاسد یا بدون صغری بودن قاعده ملازمه مطرح نمی‌گردید. برخلاف قائلین به ملازمه و تبعیت مطلق احکام از مصلحت و مفسده و منکرین مطلق آن دو، قائلین به تفصیل در دو موضوع مورد بحث، معتقدند؛ به اقتضای درک قطعی «عقل»، هرگاه در کاری مصلحت لازم التحصیل یا مفسدهٔ لازم التّرك باشد، قطعاً حکم شرعی به لزوم عمل و حرمت، وجود دارد. این همان قاعده ملازمه (کلّ ما حکم به العقل حکم به الشرع) مورد اتفاق مشهور علمای فقه و اصول است که در اصول دین و مسائل اعتقادی، اولین و مهم‌ترین دلیل، برهان عقلی است که - برخلاف اندیشهٔ برخی - یکی از ادلّهٔ قانون ملازمه به‌شمار می‌رود نه تنها دلیل آن در کشف نظر شارع. اختلاف نظر فقها، در فروع دین، احکام شرعی و در صغرای قاعده (درک چنین مصلحت یا مفسده‌ای از سوی عقل) است نه کبرای آن. بنابر نظر برخی، عمدهٔ احکام شرعی، به‌ویژه غیرعبادات، در متعلق احکام از مصالح و مفاسد تبعیت می‌کنند. البته مصالح و مفاسد، فلسفه و حکمت احکام‌اند نه موضوع و علّت تامهٔ آنها. چراکه بعضی از احکام (عبادات)، تعبداً در شریعت اعتبار شده‌اند (بدون وجود مصلحت یا مفسده‌ای از قبل در متعلق آنها). اما به نظر مشهور از آنجایی که اوامر و نواهی خداوند ﷻ هدفمند بوده و او کاری عبث و بدون غرض انجام نمی‌دهد، تمامی احکام شرعی، از مصالح و مفاسد تبعیت کرده و مکلفین تعبداً آنها را اطاعت کرده و انجام می‌دهند، هرچند همه ملاکات احکام شرعی، عقلاً قابل درک نباشد. چراکه میزان

توانایی عقل در درک مناطات احکام، در دوره‌ها و زمان‌ها، به میزان ظرفیت فهم و درک آن از ملاکات احکام بستگی دارد. لذا، در این نوشتار، به منظور دستیابی به نقش واقعی عقل و مدرکات آن در گستره فقه و اصول امامیه، توانایی آن در کسب معارف الهی برای رشد و تکامل بشر، میزان تأثیر عقل در استنباط احکام شرعی، حجت بودن عقل به عنوان منبع مستقل در کنار کتاب و سنت، پس از بیان کلیاتی پیرامون موضوع مورد بحث، ضروری است به بررسی تخصصی پیرامون قاعده ملازمه بین حکم عقل و شرع و نظریه تبعیت احکام از مصالح و مفاسد از منظر امامیه، پرداخته شود.

۱-۲) اهمیت موضوع تحقیق

در این رساله پژوهشی؛ شناخت حقیقت «عقل»، مدرکات آن و ارتباط عقل و شرع در قاعده ملازمه و تبعیت احکام از مصلحت و مفاسد، فهم وجود مصلحت و مفاسد در متعلق احکام یا در خود احکام شرعی، تأثیر و اعتبار عقل و دلیل عقلی در استنباط احکام شرعی، فهم محل نزاع اصولیون درباره موضوع مورد پژوهش، از اهمیت به سزایی برخوردار می‌باشد.

۱-۳) اهداف تحقیق

مهم‌ترین اهداف این رساله پژوهشی عبارت است از؛ بررسی دیدگاه‌های اصولیون امامیه و ریشه‌یابی و تبیین محل اختلاف آن‌ها در مورد قاعده ملازمه و تبعیت یا عدم تبعیت احکام از مصالح و مفاسد، میزان تأثیر و اعتبار عقل در استنباط احکام شرعی، کاربرد عقل در درک مصالح احکام شرعی برگرفته از قرآن و سنت، توانایی عقل در درک مناطات احکام مورد نظر شارع، بررسی اثبات یا عدم وجود ملازمه بین حکم عقل و شرع و میزان تأثیر تبعیت احکام از مصالح و مفاسد در قاعده ملازمه.

۱-۴) سؤالات و فرضیه‌های تحقیق

سؤالات مورد نظر در پژوهش، مقاصد اصلی از پژوهش را برای مخاطب روشن می‌سازد. فرضیه‌ها، عمده مباحث مورد ادعای تحقیق و به عبارتی پاسخ اجمالی به پرسش‌های مطرح شده می‌باشد که در سیر مباحث اصلی پژوهش، تفصیلاً به آن‌ها پرداخته و به اثبات می‌رسند. (انشاءالله تعالی).

۱-۴-۱) سوالات تحقیق

۱. با توجه به نظر فقهای امامیه، آیا عقل می‌تواند مستقلاً منبع استنباط احکام شرعی باشد؟
۲. با توجه به نظر اصولیون امامیه، مقصود از ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع چیست؟
۳. با توجه به نظر اصولیون امامیه، آیا وجود مصلحت و مفسده در متعلق احکام، موجب صدور حکم شرعی شده است؟

۲-۴) فرضیه‌های تحقیق

۱. به نظر می‌رسد، عقل در عرض کتاب و سنت، پرده از اسرار احکام برداشته و مکلفین را به حقیقت احکام شرعی می‌رساند. اوامر و نواهی خداوند تعالی، مطابق با عقل یا زمینه‌ای برای شکوفایی آن است و با تعقل و تدبیر می‌توان به علت حقیقی واجبات و محرّمات پی برد.
۲. بنابراین امامیه، شناخت حُسن و قبح عقلی که مورد تأیید قطعی حکم شارع مقدس می‌باشد، حجت بوده و دلیل بر وجود ملازمه عقلی قطعی است و به دلیل کاربرد احکام عقلی در استنباط احکام شرعی، قاعده ملازمه در مستقلّات عقلی مطرح است نه در غیرمستقلّات.
۳. از نظر امامیه، احکام شرعی اعم از وضعی و تکلیفی، فعلی و انشایی، عبادی و غیرعبادی، به متعلق حکم تعلق می‌گیرند. هر جا حکم شرعی وجود داشته باشد نشان از وجود مصالح و مفاسدی در متعلق احکام است. لذا احکام شرعی تابع مصالح و مفاسد در عالم واقع هستند، هر چند همه آنها عقلاً قابل درک نباشد.

۱-۵) چارچوب نظری تحقیق

موضوع اصلی مورد بحث در این تحقیق، بررسی قاعده ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع با رویکردی بر نظریه تبعیت احکام از مصالح و مفاسد از دیدگاه اصولیون امامیه می‌باشد، لذا بررسی این موضوع از دیدگاه فقهای سایر مذاهب، خارج از محدوده پژوهش می‌باشد.